

İBRAHİM ETHEM ATNUR, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayınları, Ankara 2005, 361 sayfa.

Ermeni sorunu hakkında bugüne kadar gerek Ermeni gerek de Türk tarafından görüşlerini yansıtan çok sayıda bilimsel ve siyasi içerikli eser kaleme alınmıştır. Ancak Ermeni propagandalarının merkezinde yer almasına rağmen tehcir sonrasında ortaya çıkan dağılmış ve kimsesiz durumdaki Ermeni kadın ve çocuklarının durumlarını ele alan Türkçe bir kitap maalesef bugüne kadar yayımlanmamıştır. Halbuki Ermeni tarihçiler soykırım iddialarını daha inandırıcı ve trajik bir hikayeye dönüştürmek için tehcir sırasında kadın, çocuk ve yetimlerin yaşadıkları sıkıntıları sıklıkla eserlerinde kullanmaktadırlar. Yine özellikle 2005 yılında Ermeni kadın, çocuk ve yetimleri hakkında Türkiye’de birkaç eser birden yayınlanması, kadın ve çocuklar sorununa bir kez daha dikkatleri çekti¹. Ne yazık ki bu eserlerde Ermeni propagandaları doğrultusunda tehcir sonrasında yüz binlerce Ermeni kadının ve çocuğun zorla Müslüman yapıldığı ve bugün milyonlarca Türk’ün Ermeni babaanne veya dedeye sahip oldukları iddia edildi. Bu propaganda kokan ve hiçbir arşiv çalışmasına dayanmayan eserlere karşılık, konuyu bilimsel ve arşiv belgeleri ışığında ele alan tek bir Türkçe eser dahi yoktu. Bu durumda Türk kamuoyu yanlış ve maksatlı yazılmış eserlerin yanlış bilgilendirmelerine maruzdu.

İşte Dr. İbrahim Ethem Atnur’un kaleme aldığı bu eser, tehcir esnasında kimsesiz kalan yetim ve öksüz çocuklar ile kadınların korunması için Türk yetkililerin ve misyoner kuruluşların yürüttüğü çalışmalarını yerli ve yabancı kaynaklar ışığında ele alması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Eser, 1915 öncesinde Ermeni sorununu ele alan giriş kısmı dışında iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde "tehcir ve sonrasında kimsesiz Ermeni kadın ve çocukları meselesi" başlığı altında tehcir esnasında, kadın ve çocuklar için yapılan düzenlemeler ve uygulamalar ile misyonerlerin yürüttüğü yardım faaliyetleri ele alınmaktadır. Yazar burada öncelikle tehcir uygulamasını değerlendirmekte, kanunun uygulaması içinde kadın ve çocuklarla ilgili hükümleri öne çıkarmaktadır. İkinci bölümde ise "Mondros Mütarekesi Sonrası Türkiye’de Ermeni kadın ve çocukları meselesi" başlığı altında, Osmanlı Devleti’nin Ermeni kadın ve çocuklarının dönüşü sırasında yürüttüğü çalışmalar ve koruma önlemlerine karşılık misyonerlerin bu kişileri eski dinlerine döndürmek amacıyla yaptığı faaliyetler anlatılmaktadır.

Dr. Atnur’un bu eseri birkaç bakımdan konu hakkında yazılan diğer eserlerden ayrılmaktadır. Birincisi yazar konu hakkında Osmanlı arşiv belgelerinin bugüne kadar çok da fark edilmeyen yanlarını öne çıkartmak suretiyle dönemin hükümetin kadın ve çocukların durumuna özel önem ve dikkat gösterdiğini gözler önüne seriyor. İkincisi misyoner ve yardım kuruluşlarında çalışan görevlilerin ortaya attığı ve yabancı basında yankı uyandıran iddiaları

¹ İrfan Palalı, *Tehcir Çocukları: Nenem bir Ermeniymiş*, İstanbul, Su Yay., 2005; Baskın Oran, "M.K." adlı *Çocuğun Tehcir Anıları: 1915 ve Sonrası*, İstanbul, İletişim, 2005.

Osmanlı kaynakları ışığında değerlendiriyor. Bu sayede okuyucu hem iddiaları hem de bu iddiaların ne kadar tutarlı olduğunu eserde görme fırsatı buluyor.

Dr. Atnur yukarıda da ifade edildiği gibi birinci bölümde tehcir uygulamaları sırasında kimsesiz Ermeni kadın ve çocukların hukukuna dair bilgilere yer vermekte ve Osmanlı hükümetinin sürgün şartlarından kadın ve çocukların çok daha olumsuz etkileneceği öngörüsüyle yaptığı özel düzenlemeleri değerlendirmektedir. Yazarın tespitlerine göre bu düzenlemeler tehcirin ilk günlerinde başlamış ve süreklilik arz etmiştir. Başlangıçta her yerde uyulmasa da "şimdilik" kaydıyla sähipsiz kadın ve çocukların tehcirden muaf tutulmaları emredilmiştir. Yönetimin bu kararında çocuk ve kadınların sevk edilmesine sıcak bakmayan Türk halkının da etkisi olmuştur. 16 Haziran 1915'te çocuk sayısının tespiti vilayetlerden istenmiş ve çocukların ya yetimhanelere ya da Müslüman aileler yanına dağıtılması emredilmiştir (s. 52-53). 7 Ekim 1915 tarihli talimatname ise sevk edilecek kabilelerde kadın ve çocukların sevkı zorunlu ise kadın ve çocuk sayısına göre en az 150 merkep, katır veya deve verilmesi, bunların değişimli olarak kadın, çocuk ve hastalar tarafından kullanılması istenmiştir. Ayrıca kabiledekiler için en azından iki günlük yiyecek ve işenin stoklarda bulundurulması emredilmiştir. Yine 28 Ekim 1915 tarihinde alınan bir karara göre "aile reisi" olmayan kadın ve yetimlere kendilerine ayrılan yerlere gitmek istemedikleri takdirde, kabilelerden ayrılarak istasyonların buldukları il veya ilçelerdeki köyler arasında dağıtılacaktır. Sevk esnasında demiryolu ile ilk olarak hastalar, kadın, çocuk ve yaşlılar sevk edilecekti (s. 50-51). Ancak Kasım 1915 tarihli ve Talat Paşa imzalı bir telgraf emriyle kış mevsiminde kadın ve çocukların yola çıkarılmaması emredilmiştir. Bütün alınan önlemlere rağmen yetim kalan veya öksüz olan çocukların ihtiyaçları için yetimhaneler açılması, kapasitelerinin artırılması istenmiştir. Nitekim bu doğrultuda ilk etapta Urfa ve Elazığ'da devlet tarafından yetimhaneler açılmıştır. Hükümetin sahip olduğu Halep, Ayın Tura gibi yerlerdeki yetimhanelerde Ermeni yetimler barındırılmaya başlanmış, bu yetimhanelerde her on onbeş çocuk için bir Ermeni kadın bakıcı istihdam edilmiştir (s. 54). Ayrıca Bitlis ve Diyarbakır'da da yetimhaneler kuruldu. Olumsuz şartlar yüzünden Şubat 1916'da Halep'teki yetimlerin Sivas'a ve İzmir'e nakledilmesi kararı verilmiştir. Yetim ve öksüzlere hükümetin ilgisi savaş boyunca eksilmeden sürmüştür. 30 Nisan 1917'de gönderilen bir telgraf emriyle 12 yaşına kadar olan çocukların yetimhane ve öksüz yurtlarına yerleştirilmesi emredilmiştir. Hükümet bakıma muhtaç Ermeni yetimleri tespit için her vilayete emirler göndermiş, manastırlar yetimhane olarak kullanılmaya başlanmıştır (s.64).

İşte Dr. Atnur'un dikkat çektiği bu düzenlemeler hükümetin kadın ve çocukların sürgünü sırasında yaşamaları muhtemel olan sıkıntıları hafifletmeye veya bertaraf etmeye yönelik düzenlemeler yaptığını göstermektedir. Daha da önemlisi bu düzenlemeler genelge olarak kağıt üzerinde kalmamış, hayata geçirmiştir. Başta da kaydettiğimiz gibi hükümetin aldığı önlemler savaş boyunca sürmüştür. Örneğin 30 Nisan 1916 tarihli emirle o güne kadar Ermeni kadın ve çocukların bakımı ve korunmasına dair genelgelerin bir anlamda takibinin yapıldığı ve yetimhanelerin yeterli olmadığı yerlerde öksüz ve yetimlerin iyi halli Müslümanlara bir nevi koruyucu aile olarak verilmesi salık veriliyordu (s.67). Henüz o tarihlerde bile Osmanlı hükümetinin bakımı altındaki çocuk sayısının 10.000 Ermeni yetime ulaşması dışarıdan yardım alınmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda yardım kuruluşları da yetimhane ve bakımevleri açmıştır. Dr. Atnur'un eserinde bu yetimhaneler ve faaliyetleri detaylı bir şekilde işlenmektedir. Bu bölümde ele alınan en ilginç konulardan birisi de kimsesiz Ermeni kızların evlendirilmesi konusundaki uygulama ve iddialardır. Bilindiği gibi misyonerler Amerika'da yayınladıkları raporlarda çok sayıda Ermeni kadının Müslümanlar tarafından alıkonulduğunu iddia etmişlerdir. Buna karşılık Dr. Atnur bu çalışmasında hükümetin evlenme olmaksızın Ermeni kadınların alıkonulmasına asla izin vermediğini örnek olaylarla ortaya koymakta fakat

evlenmeleri teşvik ettiğini belirtmektedir (s.70-76). Ancak çok sayıda Ermeni çocuğun 30 kuruş yevmiye karşılığı Müslüman koruyucu ailelere bakırıldığı da bilinmektedir. Ermeni kadın ve çocuklarla ilgili misyoner ve kuruluşlarının yaptığı çalışmaları da titiz bir şekilde ele alan Dr. Atnur, misyonerlerin devletle çatışma eğiliminde olmalarına rağmen, hükümetin misyonerlerin elinde bulunan Ermeni çocuklarına müdahale edilmemesi için sürekli olarak emirler gönderdiğini kaydetmektedir. Nitekim Kasım 1915 itibaren hükümet misyoner kuruluşlarını Ermenilere yardım faaliyetlerine resmen de izin vermiştir. ABCFM adlı kuruluş önderliğinde 1915'te 6 milyon ve 1916'da 20 milyon dolar para toplanmış ve Türkiye'de kullanmıştır. (s.88) Sadece Halep'te konsolos Jackson'ın verdiği bilgilere göre bakımı süren 2000 çocuk için aylık 1500 lira harcanmıştır. Yine H. Riggs adlı misyonerin Elazığ hakkında yazdığına göre 1917 yılında Elazığ'da 25.000 Ermeni dul ve yetim bakım altına alınmıştır. (s.94).

Dr. Atnur bu eserinde Ermeni kadın ve çocuklara yardım konusunda Alman ve İsviçre misyoner teşkilatlarının da geri kalmadığını örnekleriyle anlatmaktadır. Her ne kadar Amerikan misyonerleri kadar etkili olmasalar da Almanya'nın da pek çok yerde yetimhaneler kurduğu bilinmektedir. Örneğin Urfa, Maraş, Malatya, Elazığ ve Halep çevresinde Alman misyonerlerin faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları dikkat çekmektedir. Yine Adana Harniye ve Bilecik'te Alman, Sivas'ta ise İsviçreli yönetiminde yetimhaneler kurulduğu eserde kaydedilmektedir. Daha somut örnek vermek gerekirse Halep'te Rohner yönetimindeki yetimhanede 720 Ermeni çocuk vardır. Urfa'daki Jacob Künzler ise yaklaşık olarak 2000 çocuk baktığını 1919 tarihli raporunda açıklamaktadır (s. 106). Talat Paşa da sıklıkla buradaki çocuklara müdahale edilmemesi konusunda telgraf emirlerini ilgili vilayetlere göndermiştir.

Eserin ikinci bölümü Ermenilerin dönüşü sonrasında yaşanan gelişmeleri ele almaktadır. Özetle savaş esnasında Ermeni kadın ve çocukları konusunu propaganda yapan, film çeken, afiş basan Batılı devletlerin, savaş sonrasında da kadın ve çocuklara ilgisinin devam ettiğini yazarın anlatımından çıkarmak mümkündür. Dr. Atnur'un belirttiğine göre, 10 Nisan 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında Rum, Ermeni ve Araplardan altmış yaşını geçen ve yardımı muhtaç olanların memleketlerine iadesi kararlaştırılmıştır (s.114) Bu karar sonrasında da 60 milyon kuruş gelecek göçmenlerin iskan ve işleri için ayrılmış, hükümetin maddi ve manevi teşvikleri sayesinde bazı Osmanlı kayıtlarına göre 270.000 kişi dönüş yapmıştır. 3 şubat 1920 tarihli *İleri* gazetesine göre Rumlar dahil dönenler 335.883 kişiye ulaşmıştır (s.123). 18 Aralık 1918 tarihli bir talimatnamede ise "Yetim çocuklar, talep olunduğu zaman kimlikleri hakkında inceleme yapıldıktan sonra veli ya da cemaatlerine teslim edilecek" denilmiştir. Aynı talimatnamenin 9. maddesinde ise "din değiştirmiş ya da Müslüman'la evlenmiş kadınlar eski dinlerine dönebilir" denilmektedir (s.120). Nitekim bu talimatnameden sonra yurda dönenler arasında çok sayıda dul, yetim ve öksüz çocuk olmuştur. Ancak yazarın belirttiğine göre bunların kesin sayısını vermek mevcut kaynaklar ışığında mümkün değildir. Bununla birlikte örneğin Kazım Karabekir, Trabzon, Erzurum, Van, Beyazıt, Erzincan, Ardahan ve Oltu civarlarında 50.000'den fazla himayeye muhtaç çocuk olduğunu kaydetmektedir (s.129). Ayrıca 1919 ortalarında yazılan muhtelif raporlarda Anadolu'da yetim Ermeni sayısının çok arttığına dair bilgiler olduğunu yazar önemle belirtmekte, bunlar yetimhaneler bazında tablolara verilmektedir. Yetim sayısının arttığına dair en önemli göstergelerden birisi de İngiltere'nin Ankara valiliğinden boş bulunan askeri binalar ile Ziraat mektebini yetimhane olarak kullanılmak üzere talep etmesi olsa gerektir. İstanbul'da ise yine Arnavutköy'de 2500 civarında Ermeni yetim için bina arandığı kaydedilmektedir. Benzeri talepler başka şehirler için de vardır. Bütün bunlardan yazarın çıkardığı sonuç şudur: Her ne kadar İtilaf devletleri ve başta İngiltere'nin baskıları söz konusu olsa da hükümet dönüş sürecinde Ermenilerin yerleştirilmesi ve işe ihtiyacının giderilmesi için azami gayret içerisinde olmuştur.

Dr. Atnur'un ikinci bölümde ele aldığı ve halen tartışılan konulardan birisi de Müslümanların koruması altındaki Ermeni çocukların aile veya cemaatlerine iadesi meselesidir. Bilindiği gibi batı kamuoyunda bazen yüz binlerce bazen 90 bin Ermeni çocuğun Müslüman aileleri tarafından alınıldığı, kızların haremelerde tutulduğuna dair yaygın fakat kanaatimizce yanlış bir kanaat oluşturulmuştu. İşte bu yüzden olsa gerek ki, Osmanlı hükümeti 21 Ekim 1918 tarihinde yayınladığı bir genelge ile Müslümanların yanında olan çocukların ailelerine veya Ermeni cemaatlerinden din adamlarına teslim edilmesini emretmiştir. Bu işi üzerlerine vazife bilen Patrikhane temsilcileri ve misyoner kuruluşları adeta Anadolu'da Müslüman ailelerin elindeki çocukları bulup teslim almak için büyük bir av partisi düzenlemişlerdir. Bu toplama sırasında ailelerinden ayrılmak istemeyen kadın ve çocuklar olmuş, çok dramatik sahneler yaşanmıştır. Amerikan arşivlerinde yaptığımız okumalarda esnasında bu dram sahneleri ile ilgili çok sayıda rapor okumuştuk. Dr. Atnur'un kitabında söz konusu dramatik gelişmeler hakkında Osmanlı arşivlerinden sayısız örnek derlemesi misyonerlerin sebep olduğu kargaşayı ve huzursuzluğu içerden görmek bakımından son derece ilginçtir.

Eserin yine ikinci bölümünde derinlemesine incelenen konulardan birisi de Ermeni olduğu gerekçesiyle Müslüman Türk çocuklarına misyoner ve Ermeniler tarafından kasıtlı olarak el konulmasıdır. Gerçekten de Dr. Atnur'un alıntı yaptığı belgelerin de ortaya koyduğu gibi misyonerler ve Patrikhane adına hareket eden kişiler, Ermeni olduklarından şüphelendikleri her çocuğu ailesinden almak istemiş, bu yüzden büyük huzursuzluklar yaşanmıştır. Çünkü, yanlış tespit ve ihbarlar yüzünden çok sayıda Türk ve Müslüman çocuklarda misyonerlerin eline düşmüştür. Bu durum mahkemeler kanalıyla çözülmeye çalışılmış ise de yazarın da açıklıkla ifade ettiği gibi süreç uzun sürmüş, bu nedenle üzerinde pek de durulmamış bir başka dram yaşanmasına sebep olmuştur (s.138-172).

Yine dönüş sonrası yaşanan önemli bir sorun da din değiştirenler olmuştur. Dr. Atnur'un verdiği bilgilere göre hükümet 8 Şubat 1919'da yine bütün vilayetlere gönderdiği bir yazıda 20 yaşını tamamlamayan erkek ve kadınların ihtida etmelerinin kabul edilmediğini beyan etmiş ve nüfus kayıtlarının Ermeni olarak değiştirilmesini emretmiştir. İnsanların isteyip istemediğine bakılmaksızın bu uygulamaya girilmesi yine çok acı örnekler ve dramatik sahneler yaşanmasına sebep olmuştur. Bu emir doğrultusunda misyonerlerin müdahalesiyle pek çok evli Ermeni kadın kocalarından ayrılmaya zorlanmış ve eski dinlerine dönmeyi ya da kocalarından ayrılmak istemeyen kadınlara misyonerler ve Ermeni cemaati akıl almaz baskılar yapmışlardır. (s.176) Üstelik bu dönemde bir de Ermenilerin düzmece şikayetleri yüzünden pek çok Müslüman kadın zorla ailesinden koparılmış ve bin bir zorluk ve muameleden sonra Müslüman olduğu anlaşılacak evine dönebilmıştır. Dr. Atnur eserinde bu konuda çok çarpıcı örnekleri okuyucu ile paylaşmaktadır. (s.179 vd.)

Eserde İngiltere'nin Ermeni kadınları ve çocukları ile ilgili yürüttüğü faaliyetler ayrı bir başlık altında ele alınmaktadır. Burada yazar Lozan Anlaşması sonrası gelişmeleri de kapsayacak şekilde uzun bir süreci işlemektedir. İngiliz misyonerler Türk haremelerinde ve evlerinde zorla tutulduklarını iddia ettikleri 30.000 Ermeni kadın ve yetim için Türk hükümetlerine sürekli baskı yapmışlar, yukarıda anılatıldığı üzere bu kişileri tespit edip cemaatin bakımevlerine almak için çalışmışlardır. İstanbul'da ve Anadolu'da Ermeni yetimhaneleri yapılması için önemli binalara el koyma fikri misyonerlere ait olup, uygulayıcısı da İngiltere olmuştur. (s.204-205) İngiliz faaliyetleri konusunda en etkili kuruluş ise Armenian Refugees (Lord Mayor's) Fund olup 15 Ekim 1915 gibi erken bir tarihte faaliyete geçmiştir. Bununla birlikte gerek İngiliz gerekse Amerikalılara geri dönüş sonrasında Ermeni kadın ve çocukları toplama konusunda yönlendiren ve yardımcı olanlar elbette Ermenilerdi. Ermenilerin iddiasına göre Türk

zulmünden kurtarılmayı bekleyen dul, kadın ve çocuk sayısı 100.000 idi. Hiçbir zaman bu kadar çocuk toplanamamış olsa da yardım bakımevleri, yetimhaneler ve benzeri yerlere getirilen kadın ve çocukların işleri için büyük paralara ihtiyaç vardı.

Bu konuda Ermeni Kızılhaç Cemiyeti Kadınlar Kolu önderliğinde Amerikan ve İngiliz yardım kuruluşlarından milyonlarca dolar yardım parası toplandığı yazının önemli tespitleri arasındadır. Kadın, çocuk, kız ve erkekler için açılan bakımevi ve yetimhanelerin masrafları için hükümet Kiliseye Piyango düzenleme hakkı bile vermiştir. Near East Relief'in 1919 yılında başlattığı 30 milyon dolarlık kampanyanın da başarılı olması, mütareke sonrası Osmanlı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetleri döneminde Ermeni mültecilerin Müslümanlara göre daha sağlıklı koşullarda yaşamasını sağlamıştır. Aynı hükümet milyonlarca Müslüman yetim için bütçeye sadece 1.150.000 lira ayırabilmiştir. Bu durum da yazının işaret ettiği gibi Ermeni yetimlerin çok şanslı olduğunu göstermektedir.

Nitekim misyoner kuruluşların yoğun yardımları sayesinde 1919 Nisan ayı itibariyle Amerikan yardım kuruluşlarının maddi desteği ile yardım sağlanan Ermeni sayısı 175.000'e ulaşmıştı. Bu sayı sonraki yıllarda daha da artmıştı. Sadece yetimler için Near East Relief 20 milyon dolar harcadığını beyan etmekteydi. Ayrıca Amerikan Hastaneleri 5609 yatak kapasitesine ve 39 hastaneye ulaşmıştı. TBMM hükümetin kurulmasından sonra da yardım faaliyetleri konusunda hiçbir kısıtlı getirilmemiştir. Bu sayede Ermeniler sağlıklı bir şekilde yardım almayı sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte TBMM Hükümetinin bağımsız devletin kurallarını misyonerlere benimsetmesi sayesinde artık özellikle misyonerlerin yetimhanelerde verdiği eğitim yüzünden Müslüman ve Ermeniler arasında gerilim doğmasına sebep olan davranış ve tutumlar görülmemeye başladı. Ne yazık ki Adana, Antep ve Maraş gibi Fransa işgali altındaki yerlerde bu durum geçmişte taraflar arasında çatışmalar çıkmasına dahi sebep olmuş, Ermenilerin Türklere düşmanca davranışları yüzünden çok kan dökülmüştü. Belki de bu davranışlar yüzünden Ermeniler Kurtuluş savaşı kazanılınca bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. TBMM Hükümeti can, mal ve din hürriyeti konusunda garanti verdiğini Fransız yetkililere defalarca iletmesine rağmen, Ermeni yetimler de diğerleri ile birlikte Fransa ile birlikte bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Örneğin Fransa'nın çekilmesinden sonra Çukurova'daki 3.000 Ermeni yetim Kıbrıs'a nakil edilmiştir. (s.284) Kasım Aralık 1922 sonra ise çok sayıda Ermeni yetim Yunanistan'a nakledilmiştir. Dr. Atmur'un da eserinde önemli belirttiği gibi zavallı ve günahsız kadın ve çocuklar uluslar arası siyasetin tarihteki sayısız mağdurları arasına katılmışlardır.

Eserin bütününe bakıldığında eleştirecek noktalar da yok değildir. En dikkati çeken tasnif yanlışları dolayısıyla sık sık rastlanan tekrarlardır. Özellikle ikinci bölümde ülkelerin ayrı ayrı yardım faaliyetlerinin incelenmesi yönteminin izlenmesi tekrarları kaçınılmaz yapmıştır. Aynı şekilde konu bakımından yapılan bu tasnif sistemi zaman zaman kronolojik bakımdan konuların karışmasına sebep olmuştur. Ayrıca yazar bazen kişisel görüş ve düşüncelerini belgelerin yorumunda gereksiz ölçüde kullanmakta ve bu yüzden subjektif bazı satırlar kaleme almaktadır. Kadın ve çocukların tehcir edilmesinin gerekçeleri de maalesef açık bir şekilde ortaya konulamamıştır. Bununla birlikte sayıca çok az olan bu tür eksiklik ve yanlışlıklar eserin bugüne kadar bu konuda yazılmış en bilimsel ve emek ürünü çalışma olduğu gerçeğini asla değiştirmemektedir. Bu bakımdan tehcir, Ermeni-Türk ilişkileri ve özellikle savaş sırasında kadın ve çocukların yaşadığı dramı anlamak isteyenler için bu eser mutlaka okunması gereken klasikler arasında yerini alacaktır.

